

VÝCHODISKÁ A PRÍSTUPY K PROGNOZOVANIU VO SFÉRE KULTÚRY

JÁN ŠOUC, Výskumný ústav kultúry, Bratislava

Prognostika kultúry

V súčasnom období sa aktívne konštituuje všeobecná marxistická prognostika ako veda o zákonitostiach, metódach a formách prognózovania. Na základe skúseností z iných oblastí (vedecko-technické, ekonomické prognózovanie) sa v rámci nej formuje marxistická sociálna prognostika ako veda o zákonitostiach, metódach a formách prognózovania spoločenských javov.¹

Všeobecnú teoretickú základňu prognostiky tvorí marxistická teória odrazu.

Celkove možno prognostiku charakterizovať ako odbor, ktorého rozvoj zatiaľ podnecuje predovšetkým potreba riadiacej a plánovacej praxe poznávať a využívať možné komplexné a dlhodobé súvislosti nastupujúcej vedecko-technickej revolúcie. Tento tlak spoločenskej praxe ovplyvňuje rozvoj prognostiky — vedy o prognózovaní — prevažne ako aplikovanej disciplíny.

Marxistická prognostika kultúry ako súčasť marxistickej sociálnej prognostiky patrí medzi tie jej oblasti, ktoré sa len začínajú konštituovať. Začala sa rozvíjať v socialistických krajinách v sedemdesiatych rokoch. Sú to doposiaľ málopočetné teoretické práce, hlavne však realizačné pokusy prognóz kultúry, resp. jej súčastí v ZSSR, BLR, PER, MER a ČSSR.

Predmetom prognostiky kultúry sú javy a procesy prebiehajúce vo sfére kultúry (najmä vývojové tendencie v oblasti tvorby, sprostredkovania, šírenia a percepcie kultúrnych hodnôt), a to v spätosti s ďalšími sociálno-ekonomickými procesmi prebiehajúcimi v tejto sfére.²

Štruktúru predmetu prognostiky kultúry tvorí:

- a) rozvíjanie vlastnej teórie, metodológie a praxe skúmania javov a procesov v kultúre na základe princípov marxizmu-leninizmu;

¹ Jestvuje mnoho vymedzení predmetu marxistickej sociálnej prognostiky. Časť autorov pokladá sociálnu prognostiku za vedu o zákonitostiach a metódach prognózovania, integrujúcu výsledky iných vied, existujúcu súčasne ako samostatné odvetvie i ako skladobný element vo všetkých iných vedách (pozri napr. 7, s. 28). Iní pod sociálnou prognostikou chápú vedu, rozpracúvajúcu špeciálne metódy komplexného prognózovania spoločenských javov a procesov a taktiež vymedzujúcu spôsoby overovania vierohodnosti prognostických hodnotení (pozri 8).

² Objektom prognózovania kultúry je systém kultúry v užšom slova zmysle, t. j. kultúra sa chápe ako odvetvie, pozostávajúce z troch základných subsystémov:

- subsystém umenia (dramatické, vrátane filmu, rozhlasu a televízie; výtvarné; hudobné; literárne; kultúrno-pohybové),
- subsystém kultúrno-výchovnej činnosti (vlastná kultúrno-výchovná činnosť; knižníctvo),
- subsystém ochrany kultúrnych hodnôt (múzejníctvo; pamiatková starostlivosť; ochrana prírody).

- b) rozvíjanie prognostiky kultúry v spätosti s ostatnými prognostikami z oblasti spoločenských vied, hlavne s prognostikou sociologickou, demografickou, ekonomickou, etnografickou atď., s cieľom využiť a kombinovať ich poznatky pri skúmaní javov v kultúre;
- c) modifikovanie prognostických metodických prístupov používaných v prírodných a technických vedách.

Zameranie prognózovania kultúry sa v jednotlivých socialistických krajinách do istej miery líši. Existujú špecifické prístupy a rôzne vecné zameranie výskumu i rôzne jeho chápania, dané podmienkami historického a sociálno-ekonomického vývoja jednotlivých socialistických krajín. Cieľom prognózovania kultúry v socialistických štátoch je spravidla výskum objektívnych tendencií rozvoja kultúry ako celku i jednotlivých čiastkových systémov, spracovanie variantov jej budúceho vývoja do r. 1990, resp. do r. 2000 a stanovenie predpokladov ich praktickej realizácie. Kultúra ako celok je v týchto prácach interpretovaná z hľadiska systémového prístupu. (Kultúra sa chápe ako sociálny systém, ktorého jednotlivé oblasti majú charakter subsystémov a ktoré sú v organickej interakcii medzi sebou i so spoločensko-ekonomickou formáciou.) Systémový prístup sa v týchto prácach zachováva i v ďalších stupňoch konkretizácie systému kultúry; základným hľadiskom štruktúrovania systému sú fázy procesov v kultúre (tvorba, cesty a prostriedky šírenia kultúrnych hodnôt, osvojovanie kultúrnych hodnôt).

Prognostika v kultúre ako súčasť sociálnej prognostiky vychádza z teoretických a metodologických zásad marxizmu-leninizmu, ktoré sú takisto základom ostatných špeciálnych prognostík. Marxistický svetonázor ako prvý v dejinách ľudstva zahŕňa do svojho svetonázorového systému vedecky zdôvodnenú kategóriu ľudskej budúcnosti. „Dialektický spôsob myslenia prvý raz umožňuje duchovnú reprodukciu systému od minulosti k budúcnosti, a to prostredníctvom vývinového, historického pochopenia súčasnosti“ [1, s. 34].

Marxistická prognostika využíva nielen filozofické, ale aj vlastné sociálno-prognostické princípy. Filozofické princípy preberá z marxistickej filozofie. K nim patrí: materiálna jednota sveta, objektívna realita sociálnej skutočnosti, záujmy spoločenských tried a sociálnych skupín ako základné faktory ovplyvňujúce budúcnosť spoločnosti. Pri analýze sociálnych procesov je dôležité ďalej uplatňovať zásadu konkrétnosti. Ciele vedeckého predvídania vychádzajú z marxisticko-leninskej teórie komunistickej spoločensko-ekonomickej formácie. V súvislosti s tým tu pristupuje zásada historického optimizmu sociálnych prognóz. Dôležitú úlohu v sociálnom prognózovaní hrá systémový a komplexný prístup. Naznačené princípy, zásady a prístupy sú východiskovým metodologickým základom marxisticko-leninskej sociálnej prognostiky. A. Síracky v súvislosti s prognózovaním javov v tejto oblasti hovorí, že „základom vedeckého predvídania je určitá zákonitosť, opakovateľnosť, určitý pravidelný rytmus v rozvíjaní zložitých prírodno-historických procesov a udalostí. Dynamika rozvoja výrobných síl, tlak triednych a ekonomických záujmov tvorí základ analýzy situácie a možností jej predvídania. V spomínanom pravidelnom rytme dejín a spoločenského vývoja nevyhnutnou zložkou je aktivita ľudí...“ [2, s. 4]. V triednej štruktúre socialistickej spoločnosti je robotnícka trieda tou spoločensko-politickou silou, ktorá určuje smer dejinného vývoja a ktorej aktivita je rozhodujúca pri spoločenskom pokroku. Rozhodujúcim a najdynamickejším elementom v celej štruktúre spoločnosti je výroba, pro-

dukcia. V sociálnom prognózovaní sa vychádza z toho, že politické, ideologické a ďalšie vzťahy ako napr. právna štruktúra, štruktúra kultúry a pod. sú späté s výrobnými silami prostredníctvom ekonomickej a triednej štruktúry ako najhlbších a najzákladnejších spoločenských vzťahov v celom systéme. Vďaka tomu, že princíp vývinu je obsiahnutý priamo v základoch filozofie dialektického materializmu, disponuje táto filozofia rozsiahlym kategoriálnym aparátom vhodným na výskum metodologických problémov prognózovania. S problémami prognózovania bezprostredne súvisí dialektika možnosti a skutočnosti. Problém prognózovania vyvoláva potrebu skúmať vzťahy medzi jednotlivými kategóriami dialektiky, predovšetkým vzťahy medzi kategóriami, s ktorými sa pracuje pri výskume kategórií možnosti, zákonitosti, nevyhnutnosti a náhodnosti.

Prognóza predstavuje zvláštny typ poznávania a v dôsledku toho zvláštny typ vzťahu subjektu a objektu. Špecifickosť poznávacej situácie v prognostike spočíva v tom, že je zameraná nie na súčasný, ale na budúci stav. Úlohou je teda vytvoriť ideálny obraz ešte neexistujúceho objektu. Je to svojím spôsobom odraz skutočnosti v predstihu, lebo poznávanie tu predchádza rozvoj skutočnosti. Nejedná sa teda len o prenos poznanej skutočnosti, ale o aktívny proces, pri ktorom subjekt tvorivým spôsobom túto doposiaľ neexistujúcu skutočnosť anticipuje. Prognostické poznávanie je potrebné posudzovať predovšetkým z hľadiska aktivity subjektu vzhľadom na objekt. To vyžaduje objasnenie vzťahu dvoch špecifických rysov prognózy: prognózy ako anticipovaného odrazu objektu a prognózy ako formy činnosti poznávajúceho subjektu. Anticipovaný charakter odrazu spočíva v tom, že sa vytvára obraz situácie, ktorá musí vzniknúť ako zákonitý výsledok vývoja podmienok, existujúci v danom okamžiku. Z hľadiska materialistickej teórie poznávania je potrebné anticipáciu odrazu posudzovať ako aspekt vytvárania dodatočného odrazu.

Podstata marxistického učenia v otázkach sociálneho predvídania smeruje k tomu, že poznatky o budúcnosti, vychádzajúc zo spoločenských zákonov a ich platnosti ako zákonov — tendencií, majú pravdepodobnostnú podobu. Nekonečná mnohotvárnosť skutočností a jej historický vývin, stochastický charakter zákonov spoločnosti je príčinou toho, že vedecké predvídanie nemôže úplne postihnúť budúci stav javu.

Naznačená súvislosť vedie k základnému problému prognózovania. Akcelerácia spoločensko-ekonomických zmien a ich neurčitost sú dva faktory, ktoré prognózu nájostjivo aktualizujú, robia ju potrebnou a užitočnou pre spoločenskú prax. Zároveň ju však veľmi sťažujú.

Metodológia marxistickej prognostiky kultúry vychádza z metodológie všeobecnej marxistickej prognostiky, ktorá je súborom všeobecných princípov, spôsobov a zákonitostí rozvoja vedeckého predvídania rozpracovaných na základoch dialektického a historického materializmu. K týmto patrí najmä: vzťah časti a celku; vzťah nevyhnutnosti a náhodnosti; vzťah príčiny a účinku; determinizmus vývoja.

Metodológia marxistickej sociálnej prognostiky, a najmä metodológia prognostiky kultúry je len na začiatku vývoja, princípy prognózovania v jednotlivých konkrétnych smeroch a časových obdobiach vedecko-technického a sociálneho rozvoja sú zatiaľ vymedzené často len rámcovo.

Väčšina dnes používaných metód a techník prognózovania v kultúre predstavuje adaptáciu, alebo zdokonalenie postupov, ktoré sa už dlhší čas s úspe-

chom používajú v rôznych vedných disciplínach. Napríklad operačné analýzy a sieťové techniky sa uplatňujú vo vede o riadení ako dotazníkové (expertízne) techniky v sociológii, metódy hier a modelovanie v kybernetike. Z dvadsiatich až tridsiatich dnes najpoužívanejších prognostických metód ich len niekoľko predstavuje nové a základné postupy, ktoré sa prvýkrát použili a zdokonaľovali v rámci rozvoja prognostiky. Je to najmä metóda delfská, metóda krížových interakcií, metóda písania scenárov, metóda morfológická, metóda stromu významnosti.

Všetky metodologické problémy prognostiky majú akoby hraničný charakter, lebo vznikajú na pomedzí všeobecnej metodológie vedeckého poznávania a metodológie sociálneho poznávania. Špecifickým rysom výskumu prognostických problémov pri súčasnom stave vývoja metodológie je prevaha empirických metód. Poznávanie na základe empirie je však v samotnom svojom princípe determinované nielen tým, že tu prevláda popisný charakter, ale aj tým, že empirické metódy umožňujú odhaliť len jednotlivé súvislosti. To má za následok aj obmedzené možnosti prognostiky. Ukazuje sa potrebný prechod od empirických metód k teoretickým.

Komplexný a 'systémový prístup pri poznávaní spoločenských procesov

Pri poznávaní procesov v oblasti kultúry má významnú funkciu systémový a komplexný prístup.

V marxistickom chápaní jedným zo základných princípov systémového a komplexného prístupu je priorita celku a jeho cieľov pri riešení čiastkových otázok. Rešpektovať prvenstvo celku nad časťou v oblasti sociálnych javov znamená skúmať každý čiastkový jav v jeho sociálnej a triednej funkcii, ktorú má v rámci celku. Marxistický systémový prístup pri poznávaní sociálnych javov vychádza predovšetkým z reality spoločensko-ekonomickej formácie, ktorá zásadne určuje činnosť a funkciu všetkých komponentov.

V týchto súvislostiach sa možno stotožniť s tvrdením Z. Javůrka, že „systémový prístup je jednou z črt filozofie dialektického a historického materializmu, je stránkou a dôležitým aspektom dialekticko-materialistickej metodológie“ (3, s. 30). Marxistický systémový prístup je prístupom komplexným a chápe sa teda ako rys dialektického skúmania. Pritom hlavný dôraz sa kladie na odhalenie celej rozmanitosti spojení a vzťahov tak vnútri skúmaného objektu ako aj vo vzťahoch s okolím. Prvky systému v rámci systémových metód skúmania sa chápu s prihliadnutím na ich miesto a funkcie vnútri celku; chápu sa ako relatívne nedeliteľné, t. j. nedeliteľné len v kontexte určitej úlohy a daného objektu.

Marxistický systémový a komplexný prístup predpokladá, že bude objasnená vnútorná súvislosť rôznych faktorov, z ktorých sa vyčlenia primárne a sekundárne a zároveň, že každý jav bude analyzovaný zo všetkých možných aspektov z hľadiska súčasnej úrovne vedeckého poznania. Mnohorakosť rôznych faktorov má byť chápaná ako celostný systém, v ktorom existuje prioritný, určujúci vzťah a vzťah podriadený. Pritom je nevyhnutné vyčleniť to hlavné, určujúce. V socialistickej spoločnosti určujúcimi kritériami sú kritériá sociálno-politické, ktoré sú základom stranického riadenia spoločnosti vedúcou silou spoločnosti — komunistickou stranou.

Aktuálnym problémom v súčasnosti je snaha zachytiť vývoj spoločnosti v

jej mnohostrannosti a zložitosti. V tejto súvislosti kolektív autorov pod vedením A. Bauera a V. Eichhorna [4, s. 25] poukázal na potrebu integrovaného prístupu k prognózovaniu systému rozvinutej socialistickej spoločnosti. V. Gluškov [5, s. 26] navrhuje vytvoriť stálu sústavu prognóz, ktorá by pružne reagovala na zmeny v prognózovaných oblastiach i na vývoj poznatkov. Medzi hlavné prvky systému komplexu prognóz celkového vývoja spoločnosti zaraďuje tento autor demografické prognózy, vedecko-technické prognózy, prognózy spôsobu života, vrátane kultúry.

Vedecké predvídanie v sociálnej oblasti znamená predovšetkým postihnutie spoločenských javov v ich historickom pohybe, dialektike vzniku a vývoja, pričom „systémový prístup upúšťa od jednostranných analytických, lineárno-príčinných metód výskumu a hlavný dôraz kladie na analýzu celostných integratívnych vlastností objektu, na odhalenie jeho rozličných vzťahov a štruktúry“ [6, s. 8]. Toto plne platí aj pre prognózovanie systému kultúry. Relatívne samostatný pohyb v jednej čiastkovej oblasti je do značnej miery závislý na pohybe a vývoji celku, na zmenách v ostatných sférach.

Komplexný a systémový prístup pri prognózovaní kultúry

Prognózovanie je závislé od poznaných zákonitostí tej oblasti reality, ktorá sa prognózuje, od rozpracovanosti teórie, ktorou táto oblasť disponuje.

Na danej historicke dosiahnutej úrovni poznania existuje rôzny stupeň prognostickej „uchopiteľnosti“ rôznych sfér spoločenského života a rôznych faktorov pohybu. Keď uvažujeme konkrétne o možnosti prognóz v rôznych vedách a rôznych problémových okruhoch, možno konštatovať, že postupom od prírodných vied ku spoločenským sa možnosti prognózovať objektívne znižujú. Čím viac vstupuje prognóza do duchovnej oblasti, tým ťažšie a kvantitatívne menej presne môže postihnúť jej dlhodobé vývojové trendy. Táto charakteristika plne platí aj pre systém kultúry. Stretávame sa aj s argumentami že vývoj tzv. subjektívnych ľudských faktorov nemožno vôbec prognózovať a v dôsledku toho sa prognózovanie v kultúre vlastne obmedzuje na ekonomické, materiálno-technické, demografické, organizačné, inštitucionálne a pod. podmienky rozvoja kultúry. Táto redukcia predmetu prognózy by potom bola v rozpore s tézami o materiálnej jednote a objektívnej poznateľnosti reality a znamenala by fakticky rezignovať na celistvé poznávanie vývojových zákonitostí podstatných zložiek sféry kultúry. Vyčleňovať niektoré oblasti kultúry ako nedotknuteľné pole subjektivity, kde prebieha prognosticky nepoznatelný samovývoj, by znamenalo otvárať cestu iracionalizmu a voluntarizmu. Východiskom by sa nám malo stať dialektickomaterialistické chápanie subjektívneho ako odrazu objektívneho a ďalej — historickomaterialistické chápanie kultúry ako cieľavedomej spoločensko-ľudskej aktivity.

Kultúra ako predmet prognózy nepochybne predstavuje oblasť, pri vývoji ktorej pôsobí mnoho rôznorodých vnútorných i vonkajších činiteľov; zahrnuje zložky „základné“ i „nadstavby“, aspekty „materiálne“ i „duchovné“, faktory „objektívnej“ i „subjektívnej“ povahy, a to vo vzájomnom dialektickom spojení a pôsobení.

Doterajšia prax v prognózovaní kultúry v socialistických krajinách ukazuje, že pri vymedzovaní predmetu prognózy kultúry sa uplatňuje dvojaké hľadisko:

- a) Chápání kultúry v najširšom zmysle ako nadstavbovej a prierezovej zložky spoločnosti (pochopiteľne, že takéto chápanie kultúry by vymedzilo predmet prognózy veľmi široko a stotožnilo by vlastne prognózu kultúry s prognózou celej spoločnosti. Vychádza sa síce z najširšieho marxistického chápania kultúry, ktoré sa považuje pri riešení prognózy kultúry za rozhodujúce, ale predmet prognózy sa zameriava na odvetvie kultúry. Pri analýze odvetvia každý čiastkový výsledok sa včleňuje rámcovo do širších spoločenských súvislostí).
- b) Pracovné chápanie kultúry ako odvetvia národného hospodárstva, ktoré je početnými väzbami spojené s ostatnými oblasťami spoločenskej praxe (odvetvie kultúry chápeme ako samostatné nevýrobné odvetvie, ktoré vzniklo v priebehu spoločenskej deľby práce a ktorého poslaním je vytváranie predpokladov pre tvorbu nových hodnôt, pre ochranu spoločensky významných hodnôt a pre sprostredkovanie týchto hodnôt tak, aby mohli byť subjektom využité v procese ďalšieho poznávania a pretvárania objektívneho sveta a subjektu samotného).

Predmetom doteraz realizovaných prognóz kultúry v socialistických krajinách je odvetvovo chápaný systém kultúry a jeho väzby s tzv. podstatným okolím (nadväzujúcimi systémami, t. j. vývojovými podmienkami systému kultúry). V doterajších prognostických prácach realizovaných v tejto sfére v socialistických krajinách sa predpokladá, že kultúra ako objekt prognózy je otvorený, dynamický, cieľovo zameraný systém, doposiaľ však málo vnútorne súdržný, s pomerne nižšou úrovňou vzájomnej prepojenosti a závislosti prvkov a subsystémov — a naopak — s dosť výraznou tendenciou k diferenciacii prvkov a subsystémov.

Aplikácia systémového a komplexného prístupu ku kultúre zostáva zatiaľ otvoreným problémom. Zložitý systém, akým je kultúra, kde pôsobí veľké množstvo rôznorodých premenných faktorov, si však priamo vyžaduje komplexný a systémový prístup. Rovnako ako pre iné spoločenské systémy aj tu je charakteristický značný stupeň prepojenosti a vzájomnej závislosti prebiehajúcich procesov. Len relatívne malý počet väzieb určujúcich správanie tohto systému má však jednoznačne deterministický charakter. Je tu značný počet väzieb „pod neistotou“, pretože úloha subjektívneho činiteľa je tu veľmi podstatná. Vlastné správanie sa systému je určované nielen cieľovými predstavami, ale tiež zotrvačnosťou a vplyvmi okolia vrátane pôsobenia obmedzujúcich faktorov. Ak napr. v oblasti ekonomiky, demografie a pod. možno teoreticky dosť presne vyrátať, kedy sa kvantita začne meniť na kvalitu, v oblasti kultúry zatiaľ nepoznáme mechanizmus týchto premien a nemôžeme teda dopredu presne stanoviť prah kvalitatívnych zvrátov. Aj napriek tomu vo vývojovej dialektike kultúry sa presadzuje, resp. uplatňuje určitá kontinuita, princíp opakovania, návratov a nadväzovania na tradície, takže tu možno nachádzať určitú pravdepodobnostnú orientáciu, smerovanie.

Za systémový prístup ku kultúre možno označiť — rámcovo vyjadrené — taký pracovný postup, ktorý umožní skúmať sociálno-ekonomický systém kultúry vo všetkých hlavných vonkajších i vnútorných súvislostiach. Z hľadiska komplexného a systémového prístupu je napred potrebné urobiť pracovné rozčlenenie objektu (t. j. systému kultúry) na zvládnuteľné subsystémy, problémové okruhy. Aby sa mohlo začať so systémovým prístupom v tejto oblasti, je predovšetkým potrebná dokonalá informačná sústava a sústava ukazovateľov v kultúre.

Marxisticky chápané všeobecné požiadavky, princípy a zásady komplexného a systémového prístupu platia aj pre spracovávanie prognózy a dlhodobých výhľadov rozvoja socialistickej kultúry a kultúrneho života, ktoré tvoria vlastnú náplň a obsah prognózovania kultúry. Splnenie týchto požiadaviek je o to zložitejšie, že sa musia rešpektovať tak všeobecné, dlhodobé potreby rozvoja socialistickej spoločnosti a osobnosti človeka ako aj špecifické potreby dlhodobého rozvoja kultúry. Zložitosť týchto je daná taktiež obtiažnosťou kvantifikácie javov v kultúre, nevyhnutnosťou diferencovaného prístupu k prognózovaniu rozvoja jednotlivých subsystémov (oblastí) kultúry. Reálny obraz budúceho rozvoja socialistickej kultúry a kultúrneho života, jeho materiálno-technickej a ekonomickej základne, vypracovanie dlhodobej stratégie kultúrneho vývoja (s nevyhnutnou konkretizáciou pre jednotlivé časové etapy dlhodobého výhľadu ako súčasti sociálneho prognózovania) musí preto rešpektovať všeobecné, zvláštne, jedinečné princípy sociálneho prognózovania i zvláštne a jedinečné princípy prognózovania kultúry.

LITERATÚRA

1. SEILER, V.: Filozofické otázky vedeckého riadenia spoločnosti. Bratislava 1983.
2. SIRÁCKY, A.: Základy vedeckej prognostiky. Pravda 29. 3. 1972.
3. JAVŮREK, Z. a kol.: Dialektika a systémový prístup. Praha 1979.
4. BAUER, E. — EICHNORN, W. a kol.: Philosophie und Prognostik. Weltanschauliche und methodologische Probleme der Gesellschaftsprognose. Berlin 1968.
5. Kybernetika a sociální prognostika. In: Otázky míru a socialismu 1971, č. 1.
6. SADOVSKIJ, V. N.: Základy všeobecné teórie systémov. Bratislava 1979.
7. BESTUŽEV-LADA, I. V.: Buduščeje čelovečestva kak predmet naučnych issledovanij. Moskva 1968.
8. KOSOLAPOV, V. V.: Osnovni funkcion socialnoj prognostiki. Filosofskaja dumka 1976, č. 6.